

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У
КРИМУ У 1930-1940-Х РОКАХ
ТА РОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ
БЕЗПЕКИ У ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ**

ЛОЩИХІН Олександр Миколайович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного та конституційного права Таврійського Національного університету імені В.І.Вернадського

ГУБАНЬ Радим Васильович - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

У статті висвітлюється державна політика органів радянської влади щодо національних меншин у Криму. Аналізуються документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, в яких міститься інформація про спостереження співробітниками спеціальних служб за представниками національних меншин. Так, низька кількість болгар у рядах пануючої партії пояснювалася їх реакційністю. Корейську національну меншину підозрювали у зв'язках з Японією. Виселення німецької меншини з території Криму у серпні 1941 р. пояснювалося нападом нацистської Німеччини на СРСР. Однак, у травні-червні 1944 р. з Криму були депортовані кримські татари, вірмени, кримські греки та болгары. Відразу після цієї акції в Криму розпочалася топонімічна реформа, у результаті якої відбувалося масове перейменування населених пунктів, у яких мешкали національні меншини. Більшість нових назв просто вигадували чиновники, які не враховували історичного минулого і не рахувалися з думкою місцевого населення. Логічним наслідком реформи стало перетворення у червні 1946 р. Кримської АРСР в Кримську область. Таким чином, можна підсумувати, що національні меншини у Криму розглядалися радянською владою як потенційні зрадники і шпигуни. Саме цим підходом і визначалося ставлення до них.

Ключові слова: депортація, державна політика, національні меншини, органи державної безпеки, топонімічна реформа

Багатосторонність Радянського Союзу потребувала вироблення державної ідеології щодо національного питання. Це питання вважалося одним із пріоритетних. Особливо актуальним це питання, з огляду на наявність морських портів та відносну близькість до іноземних держав було для такого регіону як Крим. З підвищенням напруги у 1930-х роках на світовій арені увага до національних меншин у державі, і особливо в Криму, зростає. Тому не дивно, що національні меншини постійно перебували під пильним наглядом спеціальних служб і вважалися неблагонадійними: потенційними шпигунами, зрадниками тощо. Так, в 1930 р. Уповноважений спеціальних служб по Карасабузарському району Криму Орлов писав, що болгары є найбільш реакційною частиною населення в районі: членів партії серед них не більше 10 осіб [4, арк. 69]. 26 квітня 1932 р. місцевим спеціальним службам поступив наказ: «Вжити заходів для виявлення зв'язків японців з корейськими елементами в Криму» [7, арк. 16]. Ситуація ще більше загострилася у 1937 р. Справа в тому, що 28 березня 1937 р. Начальник третього відділу ГУГБ НКВС СРСР комісар державної безпеки 2 рангу Миронов надіслав листа всім начальникам відділів третіх відділів НКВС союзних і автономних республік, країв і областей, у якому зазначалося: «Не викликає сумніву, що посилення розвідувальної і підривної діяльності румунських

розвідувальних органів і фашистських організацій пов'язана з наближенням початку війни і бажанням на випадок останньої утворення на наших промислових підприємствах і залізничному транспорті фашистських диверсійних груп, за допомогою яких румуни розраховують паралізувати основні важелі нашого народного господарства» [6, арк. 41]. А вже 17 травня 1938 р. народний комісар внутрішніх справ Кримської АРСР майор державної безпеки Міхельсон під грифом «цілком таємно» писав всім начальникам міських відділів НКВС Криму: «У справах, розпочатими органами НКВС, за останній час встановлено, що для підривної діяльності проти СРСР японці широко використовують корейців» [5, арк. 47]. В іншому документі теж під грифом «цілком таємно» від 24 серпня 1940 р., який був адресований всім начальникам відділів УДБ НКВС союзних, автономних республік, країв і областей, зазначалося: «Останні дані свідчать про посилення активності японської розвідки у роботі через корейців» [5, арк. 67]. Ще в одному документі, віднайденому радянськими спецслужбами в 1940 р., прямо говорилося: «Корейці - це японські шпигуни, що пробралися на оборонні підприємства, на транспорт, до партійних органів і радянських установ» [8, арк. 1]. У 1941 р. спецслужби Криму почали більш прискіпливо ставитися до болгар. Ось що з цього приводу пояснював 21 серпня 1941 р. начальник секретаріату НКВС Кримської АРСР старший лейтенант державної безпеки Коритов: «У зв'язку з евакуацією німецького населення з Криму, антирадянські елементи з болгар, особливо у болгарських колоніях, будуть, безперечно, використовуватися німецькою розвідкою як основна база для підривної діяльності проти нас, тим паче, що в Криму є значна кількість болгар і болгарських колоній» [3, арк. 6]. 15 вересня 1941 р. начальник НКВС Старокримського району Яунпетрович повідомляв начальнику НКВС Криму про зростання активності антирадянських елементів серед болгар як у містах, так і в селах серед колгоспників. Він повідомляв, що в окремих виступах міститься співчуття фашистській Німеччині і наявні сподівання безсумнівної поразки Червоної армії. І

наводив деякі висловлювання болгар. Так, мешканець с. Есен-Елі Ф. Мавродієв, 45 років, болгарин, стверджував: «Якщо зараз мобілізують тих, кому понад 40 років, то ця армія вся здасться в полон Німеччині, оскільки у нас тут у Радянському Союзі власності немає, тому немає за що і воювати». Мешканка с. Коктебель Старо-Кримського району Станкова серед колгоспниць говорила: «Коли прийдуть німці, то я поріжу всіх курей і буду пригощати німців» [3, арк. 107]. Та й самі болгарини відчували недобре. За агентурними даними спецслужб, члени колгоспу «Червона долина» Зуйського району АРСР після виселення німців із Криму затурбувались і 21 серпня 1941 р. заявили: «До Червоної Армії нас не беруть. Німців теж не брали, мабуть, і нас незабаром виселять» [3, арк. 83].

Ще більше погіршилася демографічна ситуація на півострові за період Другої світової війни. Мобілізація до армії, евакуація населення протягом 1941 – 1942 рр., примусове виселення людей німецької національності в серпні 1941 р., кримських татар, вірмен, кримських греків та болгар у травні-червні 1944 р., знищення окупантами та відгін на каторжні роботи до Німеччини багатьох десятків тисяч кримчан призвели до того, що населення Криму з 1127 тис. осіб станом на 1 січня 1940 р. скоротилося до 379 тис. осіб на літо 1944 р. [13, с. 54]. Вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на депортації, яку 12 листопада 2015 р. Верховна Рада України визнала геноцидом кримськотатарського народу [12].

10 травня 1944 р. Л. Берія в доповіді на ім'я Й. Сталіна писав, що з частин Червоної армії в 1944 р. дезертирувало понад 20 тис. татар, які зрадили Батьківщину, перейшли на службу до німців і зі зброєю в руках билися проти Червоної армії. З огляду на зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу й, виходячи з небажаності подальшого проживання кримських татар на прикордонній межі Радянського Союзу, НКВС СРСР пропонував проект рішення Державного комітету оборони про виселення всіх татар із території Криму [14, с. 92]. Позиція радянської влади щодо «зради» кримських татар не була змінена радян-

ським керівництвом і після «Хрущовської відлиги». 23 жовтня 1973 р. Голова Комітету Державної Безпеки при Раді Міністрів Української РСР В. Федорчук надіслав відповідь заступнику Голови Ради Міністрів УРСР П. Троньку у зв'язку з виданням тому «З історії міст і сіл Кримської області» та з огляду на прохання П. Тронька «надати йому довідку про зрадницьку діяльність татар у Криму в період Великої Вітчизняної війни». Серед інших у цій довідці наводилися і такі факти: «На початку Другої світової війни переважно з татар були сформовані 320-та і 321-ша загальновійськової дивізії по 10 тис. осіб. А в жовтні 1941 р. вони зрадили – розійшлися по хатах» [2, арк. 2]. Описувалася й інша зрада татарського народу: «Зрадники з числа автохтонного татарського населення, які залучалися до закладання партизанських баз, у перші ж дні окупації видали ворогу секрети про місцезнаходження партизанських стоянок і баз. У результаті чого з 28 партизанських загонів, які діяли в той період у Криму, 25 загонів залишилися повністю без постачання» [2, арк. 76].

Тим часом йшов процес ліквідації Кримської автономії. Як вказує С. Заулочна, для ліквідації Кримської АРСР і перетворення її в область були прийняті 3 нормативно-правові акти: Указ Президії Верховної Ради РРФСР «Про перетворення Кримської АРСР у Кримську область» (від 30 червня 1945 р.), Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перетворення Кримської АРСР у Кримську область у складі РРФСР» (від 30 червня 1945 р.), Закон РРФСР «Про ліквідацію Чечено-Інгушської АРСР і про перетворення Кримської АРСР в Кримську область» (від 25 червня 1946 р.) [9, с. 177]. Основними аргументами прийняття останнього із зазначених законів називалися злочинні дії багатьох чеченців і кримських татар проти радянської влади в роки Великої Вітчизняної війни: вступ в організовані німцями добровольчі загони, які разом з німецькими військами вели збройну боротьбу проти Червоної армії, та диверсійні банди для боротьби з радянською владою в тилу. Решта ж населення була депортована за підтримку цих зрадників Батьківщини [9, с. 189].

Щоб депортовані особи не поверталися на територію свого колишнього проживан-

ня, Президія Верховної Ради СРСР видала Указ від 26 листопада 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового й постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». У цьому указі йшлося про те, що цих людей переселено довічно без права повернення до колишніх місць проживання. Таким чином, тим, хто допомагав переселенцям або переховував їх, загрожувало 5 років ув'язнення, а тим особам, що намагалися повернутися до місць свого колишнього проживання, загрожувало 20 років каторжних робіт [14, с. 122].

Відразу після виселення кримських татар постало питання про виселення і інших національних меншин. 29 травня Л. Берія запропонував Й. Сталіну провести виселення з Криму всіх болгар, греків і вірмен. У результаті цього звернення постановою Державного комітету оборони від 2 червня 1944 р. було затверджено рішення про виселення з території Криму 37 тис. осіб німецьких пособників з-поміж болгар, греків і вірмен [14, с. 107].

Після проведення депортації влада запропонувала здійснити також і «топонімічну реформу». 16 серпня 1944 р. відбулося засідання Кримського обкому ВКП(б), на якому було обговорено питання «Про перейменування населених пунктів». Згідно з додатком до протоколу засідання, перейменуванню підлягали 995 населених пунктів. Зокрема, ті, що мали назву татарську – 911; грецьку – 34; вірменську – 3; болгарську – 1. 14 грудня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради РСФСР з 26 районів Кримської АРСР було перейменовано 11 районів: Ак-Мечетський – у Чорноморський, Ак-Шейхеський – у Роздольненський, Біюк-Онларський – у Жовтневий, Ічкінський – у Радянський, Карасубазарський – у Білогорський, Колойський – у Азовський, Ларіндорфський – у Першотравневий, Маяк-Салинський – у Приморський, Сейтлерський – у Нижньогірський, Тельманський – у Червоногвардійський, Фрайдорфський – у Новосоловський [16, с. 180].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради РСФСР від 21 серпня 1945 р. було перейменовано 333 сільради і населені пункти

Кримської області [15, 168]. Більшість нових назв просто вигадували чиновники, які не враховували історичного минулого і не рахувалися з думкою місцевого населення [9, с. 193], якого залишалося все менше не лише через депортацію з Криму, але і в зв'язку з тим, що 12 серпня 1944 р. Державний комітет оборони СРСР прийняв спеціальну Постанову «Про переселення колгоспників у райони Криму». Метою переселення було якнайшвидше освоєння родючих земель, садів і виноградників. У зв'язку з цим ще у 1944 р. М. Хрущов запропонував включити півострів до складу УРСР [11, с. 92]. Але у Москві різко виступили проти цього [10, с. 54].

Відповідно до зазначеного вище документа до початку 1945 р. до Криму було переселено 17040 родин і створено 170 переселенських колгоспів. Але оскільки для переселенців не були створені сприятливі для життя умови, то чимало з них залишали півострів. Станом на 1 серпня 1949 р. з числа нових переселенців у Криму залишалося лише 8173. Черговий етап планового переселення селян до Криму з УРСР та РРФСР розпочався у 1950 р. Станом на 3 липня 1950 р. до Криму із регіонів РРФСР було переселено близько 2 тис. родин, із областей України – 927 родин [9, с. 195]. Загалом же процес переселення тривав протягом 50-х років. Так, 20 січня 1955 р. була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР, якою визначався план переселення на 1955 р. до Кримської області в кількості 2190 сімей. І вже на 1 січня 1956 р. було прийнято 2250 сімей. Протягом 1956 – 1960 рр. було прийнято ще 28853 родини. І навіть в 1960-х рр. продовжувалося заселення Криму. Так, планом розвитку народного господарства на 1964 р. передбачалось прийняти 7 тис. сімей переселенців з 15 областей. Потрібно відзначити, що план майже був виконаний. Було переселено 6923 сім'ї [13, с. 55].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. Кримська область складалася з 6 міст обласного підпорядкування (Сімферополь, Севастополь, Євпаторія, Керч, Феодосія, Ялта), 7 міст районного підпорядкування (Алупка, Алушта, Балаклава, Бахчисарай, Білогірськ, Джанкой, Старий Крим), 26 сільських районів

(Азовський, Алуштинський, Балаклавський, Бахчисарайський, Білогірський, Джанкойський, Євпаторійський, Зуйський, Кіровський, Красногвардійський, Красноперкопський, Куйбишевський, Ленінський, Нижньогорський, Новосіловський, Жовтневий, Першотравневий, Приморський, Роздільненський, Сакський, Сімферопольський, Радянський, Старо-Кримський, Судацький, Чорноморський, Ялтинський) [16, с. 181]. Вже у 1945 р. серед назв 409 сільрад Криму не було жодної татарської. Натомість з'явилися: П'ятилетка, Пролетарка, Резервне [1, с. 163]. Були випадки, коли назву поселенню давали, перекладаючи попередню назву російською мовою.

Процес перейменування тривав і далі. Указом Президії Верховної Ради РРФСР від 18 травня 1948 р. було перейменовано ще 1 062 населених пункти Кримської області [14, с. 115]. За підрахунками А. Шевчука, за період 1945 – 1948 рр. в Криму було перейменовано 1406 населених пунктів, що складало близько 90% населених пунктів Криму [16, с. 181].

Таким чином, можна підсумувати, що національні меншини у Криму розглядалися радянською владою як потенційні зрадники і шпигуни. Саме цим підходом і визначалося ставлення до них. Органи ж державної безпеки втілювали цю політику в життя. Кульмінацією державної політики щодо національних меншин у Криму у цей період можна назвати депортацію національних меншин у 1944 р. та процес перейменування населених пунктів, у яких мешкали згадані вище особи.

Література

1. Андрощук О. В. Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х–60-ті роки ХХ ст.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 /- О. В. Андрощук / НАН України; Інститут історії України — К., 2004. — 242 с.
2. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 13, спр. 481
3. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 13, спр. 1131
4. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 13, спр. 1134

5. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 13, спр. 1140
6. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 13, спр. 1141
7. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 13, спр. 1144
8. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 13, спр. 1149
9. Заулочна С. А. Конституційний статус Кримської автономії у складі РСФРР (1921-1944 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. А. Заулочна/ Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2008. – 232 с.
10. Кнышевский П. Штрихи к портрету кремлевской галереи // Новое время. – 1994. – № 9. – С. 52–54.
11. Політична історія України. ХХ століття.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 6. від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К.: Генеза, 2003. – 696 с.
12. Постанова Верховної Ради України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/792-19>
13. Сеїтова Е. І. Переселенський процес до Криму в 1944-1964 роках: причини, хід, помилки, результати // Е. І. Сеїтова / Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць.-Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили.-2011.-№6.-С. 53-57.
14. Хаваджи Д. Р. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941–1996 рр.): історико-правове дослідження: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005. – 218 с.
15. Шевчук А. Г. К вопросу о характере некоторых причин приведших к исчезновению части населенных пунктов Крыма в период 1941-1989 годов / А. Г. Шевчук // Этнокультурные и межконфессиональные отношения в Крыму. Сб. научных трудов / ред.-сост. В. Г. Тур / Крымское отделение

SUMMARY

The article covers the state policy of the Soviet authorities towards national minorities in Crimea. The documents from the Branch-wise state archive of the Security Service of Ukraine, which contain information on the special services staff members surveiling the individuals belonging to national minorities, are analysed. Thereby, the small number of Bulgarians among the ranks of the ruling party was explained by their reactionism. Korean national minority was suspected of connections with Japan. The eviction of the German national minority from the Crimean territory in August 1941 was explained by the attack on the USSR by Nazi Germany. However, in May-June 1944 Crimean Tatars, Armenians, Crimean Greeks and Bulgarians were deported from Crimea. Immediately after that a toponymic reform was initiated in Crimea. As a result, the settlements where the national minorities lived were renamed in mass. The majority of the new names were simply made up by the officials, which did not take into account the historical past and the local public opinion. The logical consequence of this was renaming of Crimean ASSR into Crimean oblast in 1946. Therefore, a conclusion can be drawn that national minorities in Crimea were viewed by Soviet authorities as potential traitors and spies. It was a characteristic feature of their treatment.

Key words: deportation, state policy, national minorities, state security agencies, toponymic reform

Ин-та Востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины.- Симферополь: Антикава, 2012.- С. 153 -177.

16. Шевчук А. Г. Трансформации административно-территориального устройства Крыма во второй половине XX- начале XXI века / А. Г. Шевчук // Этнокультурные и межконфессиональные отношения в Крыму. Сб. научных трудов / ред.-сост.- В. Г. Тур / Крымское отделение Ин-та Востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины.- Симферополь: Антикава, 2012.- С. 178-188.